

Keçid - Sovet Əsərlərinə Yeni Baxış Azərbaycanda Ədəbi Tənqid Kamal Talıbzadə

Mənbə: Azerbaijan International jurnalı - Aİ 4.1 (Yaz 1996)
© 2003. Azerbaijan International



Son zamanlar Azərbaycanda Sovet dövründə yaradılmış sənətdə güclü təmizləmə cəhdi olmuşdur. Məsələn, “Sovet ədəbiyyatı” termini demək olar ki, nifrət və təhqir doğuracaq bir ifadəyə çevrilmişdir. Xoşbəxtlikdən bizim ədəbiyyatda və digər mədəni sahələrdə bu sahədə tədricən düzəlişlər edən çox savadlı və ağıllı şəxslərimiz vardır. Biz Azərbaycan Sovet mədəniyyətini və Jəfər Jabbarlı, Səməd Vurğun, Hüseyn Javid, Abdulla Şaiq, Üzeyir Həjibəyov və onlarla digər böyük yazıçıların əsərlərini

necə inkar edə bilərik? Əsl yazıçı və bəstəkarlar onları məhdudlaşdıran saysız-hesabsız partiya qərarlarının olub-olmamasından asılı olmayaraq daim orijinal sənət əsərləri yaradacaq. Onlar xalqlarının problemləri, həyatı və tarixi haqda fikirləşəcəklər. Buna görə də Sovet dövründə orijinal sənət əsərləri yaratmayanlar artıq yad edilmir. Ancaq belə əsər yaradanlar hansı dövrdə və ya hansı məhdudiyyətlər şəraitində yaşamalarından asılı olmayaraq hər zaman Azərbaycan mədəniyyəti tarixində yaşayacaqlar.

Yeni Baxış

Bu yaxınlarda mərhum Mirzə İbrahimovun jubileyində çıxış etmişdim. Onun “Həyat” dram əsərində surətlərin və hadisələrin təhlilini təqdim etdim. Bu əvvəlki təhlillərdən tamamilə fərqli idi. Həmin əsər yeni sosialist fikirləri ilə sosializmdən əvvəlki həyat arasında mübarizədən bəhs edir. “Sosializmdən əvvəlki həyat”ı təqdim edən surətlər həmişə mənfi surətlər kimi xarakterizə olunurdu. Biz onları əvvəllər bu şəkildə təhlil etməli idik. Bu gün biz həmin əsərləri yeni səmtdən tədqiq edir və aşkar edirik ki, o “mənfi” surətləri yaratmaqla yazıçı sosializmin reallıqlarını üzə çıxarmağa və onun müəyyən elementlərini tənqid etməyə çalışmışdır. İbrahimovun əsas qəhrəmanı müsbət

surət hesab olunur. O, sosializmi dəstəkləyir. Onun xarakterini daha ətraflı təhlil etsək, necə asılı və köməksiz olduğunu görürük. Onun heç vaxt öz şəxsi fikri olmur. Özü heç bir qərar verə bilmir, həmişə partiya qərarlarına əməl edir. Özü özlüyündə heç bir işə yaramır. Yeni partiya qərarlarından xəbərdar olmaq üçün gündəlik qəzetləri izləyir. Onun həyat yoldaşı bir aydan sonra onun yanına gələndə isə ona “Mənə belə yaxın gəlmə, adamlar görər,” deyir. Beləliklə biz sosializm cəmiyyətinin həqiqi nümayəndəsini görürük - soyuq və quru.

İbrahimov istedadlı yazıçı olmasaydı, o, heç vaxt Sovet qadını belə təsvir edə bilməzdi. İstedadı onu yalan danışmaqdan xilas etmişdi. Biz bu şeyləri əvvəllər hətta görə bilsəydik belə onları vurğulaya bilməmişdik. Bu baxımdan yenidən əldə etdiyimiz müstəqilliyimiz bizim üçün çox böyük bir töhfədir. Biz böyük problemlərlə qarşılaşdıığımızdan, bu azadlığı uzun illərdir gözləmişik. Müstəqillik əldə etməsəydik Azərbaycanın bütün ziyalıları ruslaşdırılacaqdı. Bakıda Azərbaycan dili tədris olunan yalnız 12 məktəb qalmışdı. Universitetlərdə bütün Azərbaycan bölmələrini ləğv etmək meylə var idi və yazıçılar Azərbaycan dilində dərslilər hazırlanmasından yayındırılırdılar.

Mən əsl Marksist ədəbiyyatı alimi idim və bu ideologiyaya böyük inamla xidmət edirdim. Yanvar faciəsindən (1990), Sovet qoşunlarının Bakıya hücum çəkdiyi o müdhiş gündən 1 həftə keçmiş qəlbimdə hədsiz nifrət hissi ilə Kommunist Partiyasını tərək etdim. Bu vaxta qədər Marksizm-Leninizm ideologiyasındakı saysız-hesabsız qüsurları gördüyümə baxmayaraq həmin vaxta qədər həmişə Partiyaya sədaqətli mövqedə olmuşam. Məsələn biz həmişə ədəbi əsərləri “sinif və Partiya prinsipi” əsasında tənqid etməli olurduq. Bu prinsipə görə ədəbiyyat işçi sinfinə və Leninin ideyalarına xidmət etməli idi. Ancaq mən bu ideologiyayı 20-ci əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan ədəbiyyatına tətbiq etdikdə ədəbiyyatın həmin prinsipə uyğun gəlmədiyini gördüm. Cəlil Məmmədquluzadə (20-ci əsrin əvvəllərində çap olunan nüfuzlu jurnal olan “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaktoru) və Əlibəy Hüseynzadə hər ikisi millətə xidmət etmişlər. Cəlil Məmmədquluzadə “xalq yazıçısı”, Əlibəy Hüseynzadə isə burjuaziya yazıçısı hesab edilirdi. Burada “sinif nəzəriyyəsi” yaramır. Bu nəzəriyyə bütün incəsənət və həm də ədəbiyyat növlərinə tətbiq edilə bilməzdi, amma biz bunu əvvəllər etiraf edə bilməzdik.

Digər bir misal isə “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyiz; Həpimiz bir yuva pərvərdəsiyiz” misralarının müəllifi atam Abdulla Şaiq tərəfindən yazılmış bir şerdir. Bu misraları 1908-ci ildə yazan atam kosmopolit olmaqda və burjuaziya ideologiyasına xidmət etməkdə ittiham edilirdi. Ancaq onun ideyaları demokratiya və humanizmin və bütün siniflərin bərabərliyinin təcəssümü idi.

Bu Gün Heç Bir Göstəriş Yoxdur

Bu gün incəsənət və ədəbiyyata dair heç bir partiya və dövlət qərarı yoxdur. Demokratik estetikə, qədim Yunanıstandan başlayaraq əsrlər boyunca inkişaf etmişdir və hazırda da mövcuddur. Biz həmçinin estetikada, ədəbi və tənqidi fikirlərimizdə öz adət-ənənələrimizə arxalanırıq. Əvvəllər Dövlət hətta bizim klassik əsərlərimizə də müdaxilə

edirdi. Nəşriyyat evlərindən əsərləri nəşr edərəkən “Sovet reallığını” ifadə etməyən hissələri kəsib atmaq tələb olunurdu. Məsələn, klassik “divanlar”da “minacat” adlanan hissələr olurdu ki, burada şair əsərin sonunda Allaha müraciət edir. Həmin əsərlərdə “qəsidə” adlanan digər bir hissə də vardır ki, şair orada Məhəmməd Peyğəmbərə tərif söylənir. Belə hissələr bir neçə əsr bundan əvvəl yazıldığına baxmayaraq, Nizaminin, Füzulinin və digər klassik şairlərin əsərlərindən götürülmüşdür.

Mən atamın “Xatirələr”ini nəşr edəndə onlar Novruz bayramına (Yaz, 21 mart) həsr olunmuş fəsili çıxardılar. Mən bununla əlaqədar Sovet Partiyası Mərkəzi Komitəsinin İdeologiya şöbəsinə ərizə ilə müraciət etdim. Orada mənə azərbaycanlıların yalnız bir bayramı - Böyük Oktyabr İnqilabı bayramının olduğunu söylədilər. Kitabı həmin bölmə olmadan nəşr etdirməkdən başqa çıxış yolum qalmadı. Bu 1960-cı il idi.

Atam yazıçı kimi heç bir ciddi səbəb olmadan çoxlu təzyiqa məruz qalırdı. Haqqında danışanda ona “mələk” deyə müraciət edərildilər. Heç bir yazıçı yubileyini onun kimi 40 yaşında qeyd etməmişdir (Adətən yubileylər 50 ya 60 yaşından başlayaraq qeyd olunur). Ancaq atam tələbləri tərəfindən o qədər sevilirdi ki, onlar atamı evdən yubiley zalına kimi qucaqlarında aparmışdılar. Mənə elə gəlir ki, məhz “mələk” xarakteri atamı 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda aparıcı qüvvə olan və Sovetlərin əleyhinə çıxış edən Müsavat partiyasının üzvü olmasına baxmayaraq 1937-ci il Stalin represiyasından xilas etmişdi. Partiyanın bir çox üzvü 1920-ci ildə Sovetlər gələndə ya xaricə mühacirət etmiş, ya da həbs edilərək Sibirə sürgün edilmişdilər. Həmçinin atam pan-türkçülük ruhunda 10 məqalə yazmışdır. Ancaq qardaşı Axund Talib Yusifzadə Azərbaycanı tərk edib Türkiyəyə gedəndə o, gərginlik keçirməyə başladı.

Atam böyük təlimçi və müəllim idi. Onun uşaqlar üçün yazılmış əsərlərində hətta böyüklər tərəfindən də təqdir oluna biləcək motivlərə rast gəlmək olar. Məsələn, onun “Tülkü həccə gedir” əsərində hiyləgər tülkü ikiüzlü din xadimlərinin rəmzinə çevrilir. O, belə əsərləri həqiqətənmi uşaqlar üçün yazmışdı, yoxsa böyüklər üçün nəzərdə tutmuşdu? Məncə hər ikisi üçün. Düz 10 il bundan qabaq bu əsərin əsasında cizgi filmi çəkilməmişdir, amma bir az sonra onun nümayiş etdirilməsi qadağan olunmuşdu. Niyə? Çox güman ki, bəzi rəhbərlər həmin filmə baxaraq özlərini tanımışdılar.

Bu Günün Qayəsi

Bu gün Azərbaycan ədəbiyyatında nə baş verdiyini söyləmək çox çətinidir. Ədəbi prosesi qiymətləndirmək həddindən çox vaxt tələb edir. Dəyişikliklərin mərkəzində olanda onları görmək çətin olur. Bundan 10 il sonra biz arxaya baxacaq və bu dövrü daha dəqiq qiymətləndirəcəyik.

Ümumiyyətlə desək, bu gün Sovet dövründə olduğu qədər ədəbi istedadlar olmasına sübhə edirəm. Ancaq hələ Sabir Əhmədli, İsa Hüseynov, Yusif Səmədoğlu və başqaları kimi yazıçılar tərəfindən yaradılan gözəl əsərlər vardır.

Mövlud Süleymanlının “Dəyirman” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında sürrealizm cərəyanının başlanğıcından xəbər verir. Bu əsərdə siz metaforik ifadələrlə yanaşı analitik yanaşmanın olduğunu görə bilərsiniz. Kəndin bütün problemləri köhnə kənd dəyirmanının ətrafına yığışan kənd adamlarının söhbətlərindən bəlli olur.

Bu dövr yazıçılar, alimlər və digər incəsənət xadimləri üçün çox çətin bir dövrdür. Onlar hələ də sabitlik və yəqinlik hiss etmirlər. Eləcə də bazar iqtisadiyyatında öz yerlərini də tapa bilməmişlər. Məsələn, mən indiyə kimi Elmlər Akademiyasında çalışmışam. Məvacibim mənə kifayət qədər yaxşı yaşamaq və hətta hər il məzuniyyət zamanı səyahət etmək imkanı verirdi. İndi isə gündəlik yaşayışımı təmin etmək üçün əlavə olaraq özəl universitetlərin birində dərs deməli oluram. Mənim 72 yaşında ailəmin güzəranını təmin edə biləcəyim yeganə yolum budur.

Yazıçılar İttifaqı artıq yazıçılarının qayğısına qalmır. Əvvəllər isə onlar əsərlərin çap olunmasında, mənzillə təmin olunmasında və pul vəsaiti ilə yazıçılara yardım edərildilər. Yazıçılar İttifaqının binası həmişə canlı elmi müzakirələr aparən ziyalılarla dolu olardı. Ancaq bir çox yazıçılar artıq onlardan heç nə gözləməirlər. Bu gün əsərlərini çap etdirməyə nail olan yazıçılar onları öz şəxsi əlaqələri hesabına edirlər.

Azərbaycan ədəbiyyatının əsas problemi ondan ibarətdir ki, o həmişə insanlar və onların cəmiyyətlə əlaqələri üzərində cəmlənmişdir. Sovet dövründə yazıçılar Sovet sisteminə uyğunlaşmalı olurdular. Sən əsərlərinə sovet insanının Sovet cəmiyyətində “xoşbəxt” həyatını təsvir etməli idin. Onlar bütün yazıçıların “realist üslub” adlandırdıqları üslubun inkişaf etdirməsini istəyirdilər.

Ancaq Səməd Vurğun isə romantik şair idi. O, belə doğulmuşdu, onun təbiəti belə idi. Necə realist şair ola bilərdi? Gəlin, sizə onun kimi yazıçıların belə məhdudiyətlər çərçivəsində necə müvəffəqiyyət qazana bilmələrinə dair misal gətirim. Atamın 18-ci əsrdə Azərbaycanda baş vermiş milli azadlıq hərəkatını təsvir edən “Qoçpolad” adlı bir epik əsəri var idi. 1937-38-ci illərdə o həmin əsəri bu əsəri yalnız bir il sonra çap etməyə söz vermiş bir jurnala təqdim etdi. Vurğun atama o əsərə Stalinə aid bir sətir əlavə etməyi məsləhət görmüşdü. Atam şok vəziyyətinə düşmüşdü. Əsər 18-ci əsrə aid olduğu halda o Stalinin adını ora necə əlavə edə bilərdi. Sonda o bunu etmək üçün bir yol tapdı və əsər o dəqiqə çap olundu. İndi görürsünüzmü, necə işlər baş verirdi? Bəzən keçmişdə görməyə məcbur olduğumuz bəzi işlərə görə xəcalət çəkirəm. Ancaq biz bunu sağ qalmaq üçün etmişik.

Səməd Vurğun Stalin haqda 18 şer yazmışdır. O, özünü xilas etmiş və xalqına da müəyyən dərəcədə kömək etməyə nail olmuşdur. O, bunu etməsəydi, Ali Sovetin iclaslarından birində rus əlifbasının əleyhinə çıxış edə bilərdimi? O, Azərbaycanda tez-tez baş verən əlifba dəyişikliklərini tənqid edə bilərdimi? Siz bizim yaşadığımız və işlədiyimiz şəraitin məğzini başa düşsəniz, onda bizə edilən təzyiqləri və xoşagəlməz hadisələri və bu

yeni yaradılmış müstəqilliyimizin bizim üçün niyə belə dəyərli olduğunu başa düşəcəksiniz.

Talibzadə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının akademiki və Azərbaycanın ən yaxşı ədəbi tənqidçilərindən biridir. O, 50 ildən çox Nizami Ədəbiyyat İnstitutunda çalışmış və təxminən 30 kitabın və 300 elmi məqalənin müəllifidir. Onun atası Abdulla Şaiq (1881-1959) tanınmış uşaq yazıçısı olmuşdur. Məqaləni hazırlamaq üçün Talibzadədən müsahibəni Jalə Qəribova almışdır.

Tərcümə: Ülviyyə Məmmədova

Yoxladı: Gülnar Aydəmirova

Redaktə etdi və veb üçün hazırladı: Aynurə Hüseynova